

СЕКЦІЯ 9 КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.13

КРИМІНАЛЬНА ПРОЦЕСУАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ПОНЯТТЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА

Білокін Р.М., к. ю. н.,
здобувач кафедри кримінального процесу
Національна академія внутрішніх справ

У статті узагальнені та проаналізовані різні погляди вчених щодо характеристики сутності юридичної та кримінальної процесуальної відповідальності. Виявлені основні ознаки кримінальної процесуальної відповідальності та розкрито їх характеристику.

Ключові слова: кримінальна процесуальна відповідальність, санкція, примус, обов'язок, правовідносини.

В статье обобщены и проанализированы различные взгляды ученых относительно характеристики сущности юридической и уголовной процессуальной ответственности. Выявлены основные признаки уголовной процессуальной ответственности и раскрыта их характеристика.

Ключевые слова: уголовная процессуальная ответственность, санкция, принуждение, обязанность, правоотношения.

Bilokin R.M. CRIMINAL PROCEDURAL LIABILITY: CONCEPT AND CHARACTERISTICS

The article summarizes and analyzes different views of scientists on peculiarities of nature of legal and procedural criminal liability. The basic features of procedural criminal liability were identified and their peculiarities were disclosed.

Key words: criminal procedural liability, sanction, compulsion, duty, legal relationship.

Постановка проблеми. Норми права визначають загальнообов'язкові правила поведінки, які потребують належного реагування у разі їх невиконання. Кримінальне процесуальне право не є виключенням та передбачає можливість застосування заходів, спрямованих на забезпечення дієвості його норм. Такими заходами є і кримінальна процесуальна відповідальність. Суть цього правового явища на сьогоднішній день є малодослідженою. Разом із тим однозначна та правильна характеристика кримінальної процесуальної відповідальності, визначення її меж має важливе значення як для теорії кримінального процесу, так і правозастосування.

Ступінь розробленості проблеми. Думки вчених щодо характеристики сутності кримінальної процесуальної відповідальності різняться. Одна група науковців тлумачить її як покарання (В.М. Корнуков, І.Л. Петрухін, А.Я. Дубинський), інші пов'язують з реалізацією санкції (Л.Д. Удалова, О.Ю. Хабло, І.В. Бабій, Л.В. Гаврилюк, З.Ф. Коврига) чи застосуванням заходів державного примусу (Ю.М. Грошевий, Д.Л. Василенко, А.А. Благодир, С.Г. Ольков, І.М. Лукіна). Певна група процесуалістів кримінальну процесуальну відповідальність характеризує, як додатковий юридичний обов'язок (В.В. Рожнова, П.С. Елькінд), підзвітність (Г.М. Ветрова) чи правовідносини (В.Г. Капустянський, А.В. Мурзановська, Г.Ж. Сулейменова). Окрім цього, кримінальну процесуальну відповідальність можуть

характеризувати і як негативну реакцію на правопорушення, негативні (несприятливі) наслідки чи осуд, оцінка, засудження.

Враховуючи вищевикладене розмаїття думок, **метою** цієї статті є узагальнення та аналіз різних точок зору щодо характеристики сутності кримінальної процесуальної відповідальності, виявлення її основних ознак та характеристики їх сутності.

Виклад основного матеріалу. Окрема група вчених кримінальну процесуальну відповідальність ототожнює з покаранням. В юриспруденції під покаранням, як правило, розуміють покладання на особу позбавлень (обтяжень) особистого, організаційного чи майнового характеру. Прихильниками ототожнення кримінальної процесуальної відповідальності та покарання є А.Я. Дубинський, В.М. Корнуков та І.Л. Петрухін.

Так, А.Я. Дубинський вважає, що кримінальна процесуальна відповідальність є визначеним санкцією кримінально-процесуальної норми покарання особи, яка винувата у порушенні приписів кримінального процесуального закону [1, с. 157]. І.Л. Петрухін також переконаний у тому, що кримінальна процесуальна відповідальність має супроводжуватися застосуванням штрафних заходів [2, с. 61].

Втім не всі вчені погоджуються із таким тлумаченням та вважають, що кримінальну процесуальну відповідальність не варто зводити лише до покарання, так як відповідальність є ширшою ніж покарання. Зокрема

Л.Д. Удалова та І.В. Бабій аргументують відмінність юридичної відповідальності та покарання тим, що навіть кримінальний закон ці поняття розділяє (розділи 9, 12 КК України). Хоча покарання, як захід впливу на особу, що вчинила злочин, є головним елементом кримінальної відповідальності, але не єдиним [3, с. 52]. Окрім цього, у окремих випадках юридична відповідальність може об'єктивно виникнути, проте не буде реалізована в силу правозастосовних помилок [4, с. 34–35].

Ми також вважаємо, що кримінальну процесуальну відповідальність та покарання не слід ототожнювати. Окрім того, як відмічає З.Ф. Коврига, процесуальна відповідальність «зорієнтована не стільки на покарання, скільки на усунення допущених порушень та відновлення законності» [5, с. 51].

Характеристика кримінальної процесуальної відповідальності як покарання тісно пов'язана із характеристикою її сутності, як застосування штрафних санкцій чи покладання на особу додаткового юридичного обов'язку.

Так, юридичну відповідальність учені досить часто характеризують, як реалізацію санкції. Представниками такого підходу в процесуальних галузях права є З.Ф. Коврига, А.М. Падалка, Л.Д. Удалова, О.Ю. Хабло, І.В. Бабій, Л.В. Гаврилук.

Слід зауважити, що саме наявність санкції, як структурного елемента кримінальної процесуальної норми, вперше привернуло увагу вчених до проблеми кримінальної процесуальної відповідальності. Зокрема, П.С. Елькінд та Н.А. Чечіна відмічають, що поза відповідного виду відповідальності більшість санкцій, які є елементом кримінальної процесуальної норми, втратили б свою реальність та перетворилися б у категорію чисто формального характеру [6, с. 34–35].

Представники цієї точки зору відштовхуються від того, що кримінальна процесуальна відповідальність полягає у застосуванні відповідної санкції правової норми за вчинене кримінальне процесуальне правопорушення. Тобто, відповідальність визначається санкцією норми права та полягає у її реалізації. А тому ці дві категорії слід розглядати у нерозривному взаємозв'язку.

У кримінальному процесі більшість науковців, які досліджували питання кримінальної процесуальної відповідальності, трактували її саме через термін «санкція» (застосування, реалізація, вживання санкції).

Зокрема, З.Ф. Коврига відмічає, що процесуальна відповідальність полягає у застосуванні та реалізації санкції правових норм [5, с. 40]. Л.Д. Удалова та О.Ю. Хабло також стверджують, що «кримінально-процесуальна відповідальність – відповідальність суб'єктів кримінально-процесуальних відносин, яка проявляється в застосуванні кримінально-процесуальних санкцій за свідоме порушення вимог кримінально-процесуального законодавства та спирається на державний примус» [7, с. 97].

Не заперечуючи в цілому проти вищеведених тверджень, зауважимо, що характеристика кримінальної процесуальної відповідальності за допомогою категорії «санкція»

потребує уточнення. Насамперед, слід зауважити, що хоча «санкція» та «відповідальність» і є близькими поняттями, ототожнювати їх не можна. Це обумовлено тим, що термін «санкція» є багатозначним. Під санкцією розуміють як заходи впливу, покарання за порушення закону, так і частину правової норми, що містить вказівки про юридичні наслідки порушення правила, зафіксованого в диспозиції, або умов, визначених у гіпотезі.

Окрім цього, якщо під час становлення теорії кримінальної процесуальної відповідальності вчені дискутували з приводу того, чи є у кримінальному процесі власні санкції чи ні, то на сучасному етапі розвитку науки дискусії вийшли на якісно новий рівень та стосуються співвідношення й обсягу категорій «санкція» та «процесуальна відповідальність». Зокрема немає єдності в поглядах науковців щодо того, які саме види санкцій обумовлюють настання кримінальної процесуальної відповідальності.

Як правило, вчені виокремлюють такі види санкцій: штрафні (каральні), відновлювальні та санкції нікчемності [8, с. 7]. При цьому, одні науковці вважають, що кримінальна процесуальна відповідальність обумовлена реалізацією кримінальної процесуальної санкції, яка має передбачати додаткові обтяження – покладання на порушника додаткового обов'язку чи позбавлення відповідних процесуальних прав [9, с. 96]. Зокрема, на думку І.Л. Петрухіна, виконання процесуального обов'язку під примусом без застосування штрафних заходів – це не відповідальність, а самостійний засіб захисту правопорядку [2, с. 61].

На відміну від цього, З.Ф. Коврига стверджує, що кримінальною процесуальною відповідальністю слід вважати також і реалізацію відновлювальної санкції, зокрема – відміну та зміну незаконних та необґрунтованих актів [5, с. 26, 54–55]. Втім процесуальні заходи, які регламентовані відновлювальними санкціями, не завжди спричиняють додаткові обтяження. А тому у багатьох науковців виникають сумніви щодо того, чи можна вважати відповідальністю відміну необґрунтованого акту в тих випадках, коли ні вина не встановлена, ні штрафні обтяження не застосовуються.

Досить часто кримінальну процесуальну відповідальність характеризують як застосування заходів кримінального процесуального примусу. Прихильниками такого підходу в процесуальних галузях права є Д.Л. Василенко, А.А. Благодир, С.Г. Ольков, І.М. Лукіна. Зокрема, на думку І.М. Лукіної, процесуальна відповідальність – це заходи процесуального примусу, що застосовуються судом у встановленому законом порядку до учасників процесу за скоєння процесуального правопорушення [10, с. 13].

Тобто, суть цього підходу полягає в тому, що процесуальна відповідальність є засобом забезпечення дотримання вимог закону та полягає у застосуванні примусових заходів, визначених санкцією, з метою забезпечення виконання особою покладених на неї процесуальних обов'язків чи належної реалізації процесуальних прав.

Характеристика суті кримінальної процесуальної відповідальності за допомогою катего-

рії примусу заслуговує на увагу. Але слід враховувати, що так само як санкції, так і заходи примусового характеру є різними. Не всі із них є заходами кримінальної процесуальної відповідальності. Окрім цього, підставами застосування заходів процесуального примусу можуть бути не тільки порушення вимог кримінального процесуального закону. А нерідко і різні за правовою природою форми державного примусу можуть бути однаковими за назвою (арешт, конфіскація, відсторонення від посади і т. д.) [4, с. 39].

А тому серед учених-процесуалістів також ведуться дискусії щодо визначення обсягу заходів примусового характеру, які є заходами кримінальної процесуальної відповідальності, і які до них не відносяться.

Зокрема, І.Л. Петрухін пропонує звузити коло заходів примусу, які пов'язані з кримінальною процесуальною відповідальністю та зауважує, що виконання процесуального обов'язку під примусом без застосування штрафних заходів – це не відповідальність, а самостійний засіб захисту правопорядку [2, с. 61].

Протилежну думку мають І.С. Самощенко та М.Х. Фарукшин, які вважають, що сам факт виконання обов'язку під примусом всупереч волі є, без сумнівів, позбавленням для порушника, несприятливим для нього наслідком його протиправної поведінки [11, с. 59], а тому є юридичною відповідальністю.

Досить часто сутність кримінальної процесуальної відповідальності розкривається як «обов'язок», зокрема – додатковий юридичний обов'язок, обов'язок зазнавати позбавлень. Прихильниками такої точки зору є В.В. Рожнова, П.С. Елькінд, Я.О. Мотовіловкер.

Так, В.В. Рожнова вважає, що кримінально-процесуальна відповідальність – це обов'язок особи зазнати додаткові, передбачені законом за вчинення порушення його приписів обмеження, а також фактичний процес їх реалізації у встановленому законом порядку [12]. На думку П.С. Елькінд, відповідальність – це реальне покладення на правопорушника додаткового кримінального процесуального обов'язку, позбавлення його тих чи інших процесуальних прав, або ж покладення додаткового обов'язку і позбавлення відповідних процесуальних прав [9, с. 96].

Дійсно, обов'язок є важливим елементом характеристики кримінальної процесуальної відповідальності. Але ці поняття не рівнозначні. Адже на відміну від того, що обов'язок є вимогою «в статичі» (визначає заходи примусу, яких особа має зазнати), відповідальність передбачає виконання цього обов'язку «в динаміці» – процес примусового здійснення обов'язку шляхом реалізації санкції правової норми. Тому для кримінального процесуального обов'язку, який обумовлює настання кримінальної процесуальної відповідальності, характерною ознакою є не стільки юридичне закріплення такого обов'язку, стільки його примусове виконання.

Характеристика юридичної відповідальності лише як примусового виконання обов'язку також не дозволяє однозначно розкрити суть цього правового явища. Адже, як відмі-

чає М.В. Вітрук, юридична відповідальність – це різновид обов'язку, який має ряд суттєвих відмінностей від інших видів юридичних обов'язків [4, с. 35], а тому потребує уточнення питання щодо особливостей обов'язку, який лежить в основі кримінальної процесуальної відповідальності.

Насамперед, слід відмітити, що не будь-який обов'язок обумовлює застосування кримінальної процесуальної відповідальності, адже не завжди обов'язок передбачає обмеження чи позбавлення відповідних процесуальних прав унаслідок вчинення кримінального процесуального правопорушення.

Окрім цього в правовій науці проблемним є питання щодо того, чи обов'язковою ознакою юридичної відповідальності є додаткове обтяження (покладання додаткового кримінального процесуального обов'язку, позбавлення тих чи інших процесуальних прав), чи достатньо лише факту примусового виконання раниш не виконаного обов'язку. Розв'язання цієї дискусії має важливе значення як для теорії, так і правозастосування, адже визначає межі кримінальної процесуальної відповідальності.

В теорії права з цього приводу склалося два підходи. Перший передбачає, що обов'язок, який існував до правопорушення, виконаний в примусовому порядку, чим було забезпечено реалізацію права іншого суб'єкта, і є юридичною відповідальністю. Вчені пояснюють це тим, що правопорушення, як правило, пов'язані із заподіянням особою, майнової чи моральної шкоди. Тому після вчинення правопорушення виникає, насамперед, новий обов'язок по відшкодуванню або компенсації спричиненої шкоди [4, с. 33]. Зокрема, С.М. Братусь вважає, юридична відповідальність – це той же обов'язок, але який примусово виконується, якщо особа, на яку цей обов'язок покладено, не виконає його добровільно [13, с. 4, 85].

Відповідно до другого підходу, під юридичною відповідальністю розуміють новий, додатковий юридичний обов'язок щодо зазнання покарання як відплати за вчинене правопорушення. Реалізація цього обов'язку означає для правопорушника втрату, обтяження, покарання, тобто зазнання ним несприятливих наслідків у вигляді обмежень особистого, майнового чи іншого характеру [4, с. 34]. Втім характеристика юридичної відповідальності, як покладення на особу обов'язку зазнання штрафних (каральних) санкцій дозволяє його ототожнювати з вищезрозглянутою теорією, відповідно до якої відповідальність є покаранням. Але раніше нами була доведена хибність такого ототожнення.

При вирішенні цієї проблеми вважаємо необхідно врахувати те, що функціями юридичної відповідальності є як каральна, так і відновлювальна (або компенсаційна). А тому метою відповідальності є не лише покарати особу, а й відновити порушені права.

На нашу думку, що більш правильною є позиція вчених, які кримінальну процесуальну відповідальність характеризують за допомогою ознаки додаткового чи нового юридичного обов'язку, який покладається на

порушника при реалізації відповідальності. Такий обов'язок полягає у зазнанні порушником вимог кримінального процесуального закону несприятливих наслідків, визначених як штрафними (каральними), так і відновлювальними санкціями.

Таким чином, кримінальна процесуальна відповідальність полягає у примусовому виконанні визначеного законом обов'язку, який є новим чи додатковим для правопорушника та передбачає відшкодування спричиненої шкоди, відновлення порушених прав, примусове виконання первинного юридичного обов'язку чи понесення покарання за вчинення кримінального процесуального правопорушення.

Під час тлумачення сутності відповідальності Г.М. Ветрова стверджує, що кримінально-процесуальна відповідальність – це підзвітність учасників процесу державі в особі державних органів та посадових осіб, які наділені відповідними контрольними повноваженнями у виконанні покладених на них процесуальних обов'язків [14, с. 57]. Вважаємо, що таке тлумачення кримінальної процесуальної відповідальності не дозволяє зробити висновок щодо того, в чому полягає такий звіт, та як він буде співвідноситися із засадою кримінального провадження щодо свободи від самовикриття, яка не зобов'язує особу «звітувати» про вчинене нею діяння.

У працях багатьох учених кримінальна процесуальна відповідальність характеризується і як правовідносини, що виникли між особою, яка порушила вимоги закону, та компетентним органом (А.В. Мурзановська, Г.Ж. Сулейменова, В.Г. Капустянський, В.С. Вепрев).

Не заперечуємо проти того, що кримінальна процесуальна відповідальність реалізується у формі правовідносин. Дійсно, реалізація кримінальної процесуальної відповідальності має здійснюватися на підставі та в порядку, визначених кримінальним процесуальним законом. Для реалізації кримінальної процесуальної відповідальності кримінальний процесуальний закон має визначати: обов'язок суб'єкта кримінального провадження щодо виконання певних дій чи утримання від них; та обов'язок уповноваженої особи застосувати визначені санкцією кримінального процесуального закону заходи примусового характеру.

Проте тлумачення кримінальної процесуальної відповідальності лише за допомогою терміну «правовідносини» не дозволяє зробити висновок про те, чим кримінальні процесуальні правовідносини щодо реалізації заходів кримінальної процесуальної відповідальності відрізняються від інших, зокрема – від правовідносин щодо застосуванню запобіжних заходів.

Зустрічаються й інші трактування суті юридичної чи кримінальної процесуальної відповідальності, які характеризують її, як негативну реакцію на правопорушення, негативні (несприятливі) наслідки чи осуд, оцінка, за судження (М.С. Строгович, А.С. Барабаш). Дійсно, відповідальність є реакцією на пра-

впорушення та пов'язана з осудом. Проте такі тлумачення відповідальності мають невизначений, неконкретизований характер.

Висновки. Вищенаведене свідчить, що в кримінальній процесуальній науці найбільшого визнання отримали такі теорії розуміння суті кримінальної процесуальної відповідальності: реалізація процесуальних санкцій, застосування заходів процесуального примусу, обов'язок зазнавати нових чи додаткових обтяжень та характеристика відповідальності як правовідносин.

Вказані підходи не є взаємовиключними, так як кримінальна процесуальна відповідальність не зводиться лише до реалізації санкції, примусу чи правовідносин. Ці явища є складовими компонентами кримінальної процесуальної відповідальності, які характеризують її окремі ознаки. А тому поняття та тлумачення кримінальної процесуальної відповідальності має охоплювати такі її складові ознаки: заходи кримінального процесуального примусу, які застосовуються за невиконання вимог кримінального процесуального закону; санкції, які передбачають можливість застосування таких заходів примусу; правовідносини, які виникають під час реалізації вказаних кримінальних процесуальних санкцій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дубинський А.Я. Исполнение процессуальных решений следователя: правовые и организационные проблемы / А.Я. Дубинский // Вибрані праці. – Київ: ЦУЛ. – 2014. – С. 13–168.
2. Петрухин И.Л. Уголовно-процессуальная ответственность / И.Л. Петрухин // Известия вузов. Правоведение. – 1984. – № 3. – С. 61–68.
3. Удалова Л. Д. Досудове провадження у кримінальних справах щодо окремих службових осіб, які обіймають особливо відповідальне становище: монографія / Л.Д. Удалова, І.В. Бабій. – К.: КНТ, 2010. – 192 с.
4. Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности: монографія / Н.В. Витрук. – М.: РАП, 2008. – 324 с.
5. Коврига З.Ф. Уголовно-процессуальная ответственность / З.Ф. Коврига. – Воронеж: изд-во Воронежского ун-та, 1984. – 191 с.
6. Чечина Н.А., Элькин П.С. Об уголовно-процессуальной и гражданской процессуальной ответственности / Н.А. Чечина, П.С. Элькин // Советское государство и право. – 1973. – № 9. – С. 33–41.
7. Удалова Л.Д., Хабло О.Ю. Зловживання у сфері кримінального процесу: монографія / Л.Д. Удалова, О.Ю. Хабло. – К.: Дакор, 2010. – 176 с.
8. Ветрова Г.Н. Санкции в судебном праве / Г.Н. Ветрова. – М.: Наука, 1991. – 160 с.
9. Элькин П.С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве / П.С. Элькин. – Л.: изд. Ленингр. ун-та, 1976. – 143 с.
10. Лукіна І.М. Цивільна процесуальна відповідальність: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / І.М. Лукіна. – Х., 2011. – 20 с.
11. Самошенко І.С. Ответственность по советскому законодательству / И.С. Самошенко, М.Х. Фарукшин. – М.: Юрид. лит., 1971. – 240 с.
12. Рожнова В.В. Застосування заходів процесуального примусу, пов'язаних із ізоляцією особи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / В.В. Рожнова. – К., 2002. – 216 с.
13. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность: очерк теории / С.Н. Братусь. – М.: Юрид. лит., 1976. – 216 с.
14. Ветрова Г.Н. Уголовно-процессуальная ответственность / Г.Н. Ветрова. – М.: Наука, 1987. – 112 с.